

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ
(Πανεπιστήμιο Αθηνών)

ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΩΝ ΖΗΛΩΤΩΝ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Τα σύντομα σχόλια αποβλέπουν αφενός στην καλύτερη κατανόηση του λεγομένου Κινήματος των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη μέσα στην ηθική κατάπτωση και τα στοιχεία παρακμής της αυτοκρατορίας στα χρόνια των εμφυλίων πολέμων του ιδ' αιώνα και αφετέρου στην ανάλυση της πρώτης ομιλίας που εκφώνησε ο Γρηγόριος Παλαμάς όταν εισήλθε στη Θεσσαλονίκη ως αρχιεπίσκοπός της και που απηχεί τις απόψεις του για το κίνημα.

Λέξεις κλειδιά: Θεσσαλονίκη, Ζηλωταί, Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός, Γρηγόριος Παλαμάς

The short comments aim at (a) a better understanding of the so-called Zealots Movement in Thessaloniki in the frame of the moral destitution and the elements of decline of the Empire during the years of the civil wars of the 14th century and (b) the analysis of the first sermon Gregory Palamas delivered upon entering in Thessaloniki as its archbishop which reflects his opinion concerning the movement.

Keywords: Thessaloniki, Zealots, John VI Kantakouzenus, Gregory Palamas

Η τιμητική πρόσκληση για συμμετοχή στον αναχείρας τόμο δίνει στον συγγραφέα την ευκαιρία να εκφράσει τη υψηλή του εκτίμηση στο πρόσωπο και στο επιστημονικό έργο του αγαπητού συναδέλφου και φίλου Ljubomir Maksimović, που βρίσκεται επικεφαλής των βυζαντινών σπουδών και ερευνών στη Σερβία. Παράλληλα είναι και μια ευκαιρία να καταθέσει την αναγνώριση και την ευγνωμοσύνη του για το έργο που αθόρυβα παρήγαγε η οικογένεια των συναδέλφων στο Βελιγράδι με όργανο το βυζαντινολογικό περιοδικό, που – παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπισε – έφτασε ασιώς στον αξιοσέβαστο αριθμό των πενήντα τόμων. Δυο λόγοι λοιπόν που αβίαστα οδηγούν στην έκφραση συγχαρητηρίων και θερμών ευχών για ομαλή συνέχεια, μακροήμερευση και ευημερία.¹ Ό,τι ακολουθεί, αποτελεί μια απλή εισαγωγική αναφορά

¹ Η έγκριση των εκδοτών του τόμου να δημοσιευθεί το αρθρίδιο αυτό στην Ελληνική γλώσσα τεκμηριώνει την απλωσιά της παιδείας και του ορίζοντα των εκδοτών και κατά προέκταση των αναγνωστών του περιοδικού.

σε ένα θέμα, που απασχόλησε επανειλημμένως τους συναδέλφους του Βελιγραδιού· συμπίπτει άλλωστε χρονικά με την εποχή της μέγιστης πολιτικής παρουσίας στη Βαλκανική του μεσαιωνικού κράτους της Σερβίας.²

Αρχικά δίνεται έναν σκελετός των βασικών γεγονότων, στη συνέχεια επιχειρείται να προσδιορισθεί η δυναμική των σχέσεων και των εξελίξεων, που διαδραματίστηκαν στο γενικότερο ιστορικό πλαίσιο, όπου εκκολάφτηκε το κίνημα των Ζηλωτών και στη σύνδεση του κινήματος αυτού με την παράλληλη πορεία της ησυχαστικής έριδας. Τέλος θα κατατεθούν κάποιες επισημάνσεις επί του περιεχομένου της πηγής που συνδέεται αμεσότατα με τα γεγονότα, δηλαδή της ομιλίας του μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Γρηγορίου του Παλαμά *Περί τής πρὸς ἀλλήλους εἰρήνης. Ρηθεῖσα μετὰ τρίτην ἡμέραν τής πρὸς Θεσσαλονίκην ἐπιδημίας*.

Η ιστορία του κινήματος των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη εντάσσεται και ερμηνεύεται μέσα σε ένα κλίμα βαθύτατης παρακμής, πολιτικής, ηθικής, εκκλησιαστικής, ιδεολογικής και οικονομικής παρακμής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέσα σε παρατεταμένους δυναστικούς και κατανάγκην και εμφυλίους πολέμους. Δεν πρόκειται λοιπόν για ένα τοπικό και με τοπικά χαρακτηριστικά προσδιοριζόμενο φαινόμενο, αλλά ως μια πτυχή της γενικευμένης κρίσης, που μάστιζε το κράτος και το γένος των Ρωμαίων, ούτε ερμηνεύεται με οδηγό την ιδεολογία του πολέμου των τάξεων. Ο κοινωνικός ιστός είχε ήδη διαρραγεί, η ισορροπία μεταξύ κεντρικής εξουσίας και τοπικής διοίκησης των επαρχιών, των λίγων μόνον επαρχιών που εξακολουθούσαν να ανήκουν ακόμη στη βυζαντινή επικράτεια, είχε διαταραχθεί, ενθαρρύνοντας αποσχιστικές τάσεις των τοπικών διοικητικών μηχανισμών, η οικονομία είχε καταρρεύσει γιατί το εμπόριο ήταν ουσιαστικά στα χέρια των Γενουατών και των Ενετών, ενώ οι γεωργικές καλλιέργειες καταστρέφονταν συχνά από τις διαρκείς στρατιωτικές δραστηριότητες στην ύπαιθρο και πάντως ήταν συγκεντρωμένες στα χέρια λίγων οικογενειών γαιοκτημόνων. Ισχυροί γείτονες, που γίνονταν διαρκώς ισχυρότεροι, όπως οι Σέρβοι υπό τον ηγεμόνα τους, τον κράλη Στέφανο Ντουσάν, που εισέδυσαν και κατέλαβαν, έστω προσωρινά, πολλές ελληνικές επαρχίες, όπως την Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τη Θεσσαλία, αλλά κυρίως την ανατολική Μακεδονία και οι Βούλγαροι υπό τον τσάρο τους Ιωάννη Αλέξανδρο, που και αυτοί επωφελήθηκαν για να εισπληθήσουν στη Θράκη και ως τη Ροδόπη. Παράλληλα οι Οθωμανοί της Βιθυνίας και οι Σελτζούκοι της δυτικής Μικράς Ασίας προσέφεραν τη στρατιωτική τους βοήθεια προς τις συγκρουόμενες βυζαντινές παρατάξεις ανάλογα με τα συμφέροντά τους, εκμεταλλευόμενοι τις εκάστοτε καταστάσεις και ληηλατώντας συγχρόνως τις βυζαντινές περιοχές· και σαν να μη έφταναν όλα αυτά, το 1346 έκανε την εμφάνισή της η μεγάλη πανώλη γνωστή ως ο Μαύρος Θάνατος, που εξαπλώθηκε σε λίγα χρόνια σε όλη την Ευρώπη. Τουλάχιστον το ένα τρίτο του πληθυσμού έχασε τότε τη ζωή του, η χώρα ερημώθηκε και ο Ντουσάν είχε, με την ευφύια και τη στρατιωτική δεινότητά του, ένα σχετικά εύκολο έργο μπροστά του, να κατακτήσει τη δυτική και την κεντρική Ελλάδα.

Το 1341, μετά το θάνατο του Ανδρονίκου Γ΄ του Παλαιολόγου, το κενό εξουσίας κλήθηκαν να καλύψουν, στο όνομα του ανήλικου διαδόχου, Ιωάννου του Ε΄, η

² Αντί της συνήθους βιβλιογραφικής τεκμηρίωσης, που δεν νομίζω ότι θα προσέφερε μεγαλύτερη αξιοπιστία στο κείμενο αυτό, παρατίθεται στο τέλος η νεώτερη σχετική βιβλιογραφία.

μητέρα του βασιλίτσα Άννα, η οποία, όπως εξάγεται από τις εμβριθείς αναλύσεις της καθηγήτριας Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, ενεργούσε ως η νόμιμος φορέας της αυτοκρατορικής εξουσίας, ο πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας, στον οποίο ο Ανδρόνικος Γ΄ είχε αναθέσει την κηδεμονία των παιδιών του, αν έχανε τη ζωή του στον πόλεμο. Εξάλλου κυριαρχούσαν στην πολιτική σκηνή ο Ιωάννης Καντακουζηνός, που πέραν του αξιώματος του Μεγάλου Δομεστικού ήταν ο στενότερος και ισχυρότερος συνεργάτης και συμπολεμιστής του αποθανόντος βασιλέως, ένας λόγιος ευγενής με μεγάλη κτηματική περιουσία, και ορισμένοι ανώτατοι αυλικοί άρχοντες, από τους οποίους έμελλε να ξεχωρίσει, κυρίως για τις μηχανορραφίες του, ο Μέγας Δουξ Αλέξιος Απόκαυκος.

Η δυναστεία των Παλαιολόγων είχε ιδρυθεί το 1258 από τον Μιχαήλ Θ΄ με ένα πραξικόπημα κατά του νόμιμου, αλλά ανήλικου αυτοκράτορα Ιωάννη Δ΄ του Λασκάρεως. Μια τέτοια ενέργεια ανατροπής αναμενόταν πλέον και από τον Ιωάννη Καντακουζηνό, ο οποίος, όπως γράφει ο Donald Nicol, «ήταν στην πραγματικότητα ο αντιβασιλέας της αυτοκρατορίας». Ο Ιωάννης όμως δεν το θέλησε και πάντως δεν το απετόλμησε στην κρίσιμη στιγμή. Έφυγε από την Κωνσταντινούπολη ως επικεφαλής του στρατεύματος για τις πολεμικές ανάγκες της αυτοκρατορίας αφήνοντας πίσω του τη λοιπή κυβέρνηση, δηλαδή τους ανώτατους κρατικούς λειτουργούς περί την χήρα του Ανδρόνικου.

Φαίνεται πως τυπικά θέμα συγκροτήσεως αντιβασιλείας δεν ετέθη. Κανένας, ούτε ο Ιωάννης Καντακουζηνός, δεν αμφισβητούσαν τη θέση της βασιλίτσας. Όταν αργότερα οι πολιτικές εξελίξεις τον έφεραν αντιμέτωπο με την κυβέρνηση, η οποία είχε στραφεί πλέον εναντίον του, αυτός απεδόθη σε έναν νέο πολυετή εμφύλιο πόλεμο και η στέψη του σε αυτοκράτορα με στόχο να νομιμοποιήσει τη θέση του μέσα στη βασιλική ιεραρχία, έστω και χωρίς να αμφισβητήσει τα δικαιώματα του ανήλικου Ιωάννου Ε΄, δεν βελτίωσε, αλλά χειροτέρευσε κατά πολύ τα πράγματα.

Η κυβέρνηση της Κωνσταντινουπόλεως υπό την αυτοκράτειρα Άννα, αλλά με μοχθηρό και καταχθόνιο ηγέτη τον πατριάρχη Καλέκα και με δαιμόνιο και χωρίς ηθικές αναστολές οργανωτή τον Αλέξιο Απόκαυκο, πέτυχε να ενσπείρει την απέχθεια των πολιτών, εντός και εκτός της βασιλεύουσας, κατά του Καντακουζηνού. Έτσι στην προσπάθειά του να επιβάλει την εξουσία του στις διάφορες πόλεις, αντιμετώπισε την άρνησή τους να τον αποδεχθούν ως φορέα νόμιμης εξουσίας. Οι τοπικές κοινωνίες εξεγέρθηκαν με ανταρσίες εναντίον του, τις οποίες βέβαια περιέβαλαν με το ένδυμα της πίστης και της νομιμοφροσύνης προς τη δυναστεία των Παλαιολόγων.

Γρήγορα η αντίσταση απέκτησε και χειροπιαστό κίνητρο. Ως μεγαλοκτηματίας και με έμπιστους φίλους μεταξύ των πλουσίων στις πόλεις και στην ύπαιθρο, ο Καντακουζηνός θεωρήθηκε ως φορέας και υπερασπιστής των συμφερόντων του πλούτου και κατά συνεκδοχήν ως εχθρός των φτωχών. Η αλήθεια βέβαια είναι ότι προσωποποίηση της μεγάλης ιδιοκτησίας ήταν κατεξοχήν η ίδια η οικογένεια των Παλαιολόγων και στο φιλικό της περιβάλλον ανήκαν ισχυροί οικονομικοί παράγοντες, ενώ σοβαρά οικονομικά κίνητρα είχαν και όσοι προσέτρεχαν να την υπηρετήσουν. Έτσι η εμφύλια αναμέτρηση προσέλαβε τον χαρακτήρα πολιτειακής αλλά και κοινωνικής σύγκρουσης, χωρίς ωστόσο διαστάσεις 'ταξικού πολέμου', όπως υποστηρίχθηκε στο παρελθόν. Ο πονηρός πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας, που αργότερα η

βασίλισσα Άννα θα τον κατηγορήσει ότι συμπεριφέρεται ως *άρχων αρχόντων*, προσπάθησε να προσθέσει και την εκκλησιαστική-δογματική διάσταση στην αναμέτρηση. Έτσι, εκμεταλλευόμενος την ειλικρινή και ανυπόκριτη συμπάθεια του ηγέτη του ησυχαστικού κινήματος, του Γρηγορίου Παλαμά προς τον Καντακουζηνό, προσπάθησε να στρέψει την παράταξη των δυναστικών κατά των ησυχαστών με διώξεις κατά του Παλαμά και των οπαδών του. Όμως η προσπάθεια αυτή τελικώς απέτυχε και είναι κρίσιμο να λεχθεί ήδη στη συνάφεια αυτή ότι το κίνημα των Ζηλωτών δεν ενείχε καθαρώς θρησκευτική διάσταση.

Η ησυχαστική έριδα αποκαλύπτει και αυτή μια πρόσθετη διάσταση παρακμής, που, όπως είπαμε, ήταν διάχυτη σε όλους τους τομείς. Όμως ο ισχυρισμός πολλών ιστορικών ότι οι φορείς της ησυχαστικής παράταξης ταυτιζόταν με τους Καντακουζηνικούς, ότι συγκροτούσαν δήθεν τον λεγόμενο «Καντακουζηνισμό», δεν επιβεβαιώνεται από τις προσωπογραφικές πηγές. Πολλοί πολιτικοί φίλοι του Καντακουζηνού ήταν συγχρόνως μαχητικοί εχθροί της ησυχαστικής θεολογίας και του ησυχαστικού κινήματος με σταθερή προσωπική έχθρα προς τον ηγέτη της Γρηγόριο τον Παλαμά.

Μέσα σε αυτή τη γενική σύγχυση ξέσπασε το κίνημα των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη το 1342, όταν ο διοικητής της πόλεως, Θεόδωρος Συναδηνός, πολιτικός σύμμαχος του Καντακουζηνού, προσφέρθηκε να ανοίξει τις πύλες της πόλεως στον θεωρούμενο πια ως σφετεριστή του αυτοκρατορικού θρόνου. Όπως και σε άλλες πόλεις, μερίδα των πολιτών αντέδρασε δυναμικά και οδήγησε τον διοικητή σε άτακτη έξοδο από την πόλη. Έτσι, έχοντας και στρατιωτική υποστήριξη από την «δυναστική» κυβέρνηση, όπως θα προτιμούσα να αποκαλέσω την κυβέρνηση της πρωτεύουσας υπό την ουσιαστική ηγεσία του μεγάλου δούκα Αλεξίου Απόκαυκου, οργανώθηκε ένα ιδιόμορφο καθεστώς στη Θεσσαλονίκη με κάποια μορφή δυαρχική εξουσία: Ένας απεσταλμένος της κυβέρνησης διοικούσε τυπικά την πόλη, αλλά σε συνεργασία με τον αρχηγό των Ζηλωτών, ο οποίος όμως ασκούσε και την πραγματική εξουσία με πρόγραμμα τη βίαιη και επίμονη καταδίωξη όσων θεωρούνταν πολιτικοί φίλοι του Καντακουζηνού. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς ονομάζει την εξουσία των Ζηλωτών «φρικτήν ὄχλοκρατίαν». Προφανώς ο ρόλος του κυβερνητικού απεσταλμένου συνίστατο στο να δίνει απλώς κάλυψη νομιμοφροσύνης στην επαναστατική εξουσία.

Η βιβλιογραφία εντοπίζει στο έτος 1345 την μέγιστη έξαρση της βίας στην πόλη. Μετά τη δολοφονία του Απόκαυκου μέσα στην Κωνσταντινούπολη από εγκλείστους των φυλακών, ο γιός του Ιωάννης, που εκπροσωπούσε τότε τη δυναστική κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη, δυσφορώντας για την τυπική μόνο συμμετοχή του στη διοίκηση της πόλης, επιτέθηκε κατά του αρχηγού των στασιαστών, του Μιχαήλ Παλαιολόγου, και της λοιπής ηγεσίας των Ζηλωτών και εστράφη υπέρ του Καντακουζηνού. Οι Ζηλωτές κατόρθωσαν όμως να διατηρήσουν τον έλεγχο της κατάστασης και επιτέθηκαν κατά του νεότερου Αποκαύκου και των λοιπών συνοδοιπόρων του, οι οποίοι είχαν αποσυρθεί στην άνω πόλη. Στον χώρο αυτό διαδραματίστηκαν φοβερά γεγονότα, που έμελλε να σφραγίσουν τη συμπεριφορά των στασιαστών και να άρουν την όποια ηθική βάση των ενεργειών τους: Οι αποσυρθέντες στην Ακρόπολη υπέστησαν την απάνθρωπη manía των Ζηλωτών. Σφαγιάστηκαν όλοι και πυρπολήθηκαν οι οικίες τους. Επικράτησε έκτοτε και για δυο περίπου χρόνια ένα καθεστώς απηνούς τρομοκρατίας.

Ωστόσο, ένας νέος ρουμάνος ερευνητής, ο Dan Ioan Mureşan ερεύνησε εκ νέου τις χρονολογικές πηγές της εποχής και προτείνει τώρα πειστικά να μεταχρονολογήσουμε τα αιματηρά γεγονότα του θέρους του 1345 στο έτος 1346³. Για τους μη ειδικούς ίσως η μικρή αυτή μετάθεση να φαίνεται ασήμαντη. Όμως η εγκυρότητά της θέτει σε νέα βάση την προσπάθεια ερμηνείας των γεγονότων.

Γιατί, ως γνωστόν, τον Μάιο 1346 ο Ιωάννης Καντακουζηνός εστέφθη αυτοκράτορας στο Διδυμότειχο. Με μικρή χρονική απόσταση, ήδη τον Απρίλιο του 1346 είχε στεφθεί ο Στέφανος Ντουσάν *Βασιλεύς και αυτοκράτωρ Σερβίας και Ρωμανίας*. Οι δυο αυτές στέψεις δημιούργησαν νέα δεδομένα. Αφενός η στέψη του Στεφάνου αποκάλυπτε τις σαφείς διεκδικητικές προθέσεις του σέρβου ηγεμόνα, αλλά και η στέψη του Καντακουζηνού οδηγούσε αναπότρεπτα στην αντιστροφή της πυραμίδας της αυτοκρατορικής εξουσίας, παραμερίζοντας τον νόμιμο, αλλά ακόμη ανήλικο βασιλέα Ιωάννη Παλαιολόγο. Δεν προκαλεί λοιπόν πλέον απορία ο τρομοκρατικός τρόπος με τον οποίο οι Ζηλωτές εφόρνευσαν και κατέστρεψαν τα υπάρχοντα των ευγενών Θεσσαλονικέων, που είχαν μείνει πιστοί στην ηγέτη τους Καντακουζηνό, ή –όπως θα έλεγαν οι αντίπαλοί τους – είχαν προσχωρήσει στον Καντακουζηνισμό! Οι παράλληλες στέψεις των δυο ηγεμόνων ήταν αναπότρεπτο να οδηγήσουν στη στέρωση της ηγεμονίας τους και να δημιουργήσουν νέα ισορροπία δυνάμεων.

Τυπικά η φάση αυτή του εμφύλιου πολέμου τελείωσε το 1347 με την αποκατάσταση των σχέσεων του Καντακουζηνού με την κυβέρνηση, την είσοδό του στη βασιλεύουσα και την ένταξή του στην κορυφή της δυναστικής ιεραρχίας. Όμως οι Ζηλωτές της Θεσσαλονίκης δεν αποδέχθηκαν τη νέα αυτή κατάσταση και επέμεναν στη στασιαστική τους συμπεριφορά. Χρειάστηκαν νέες προσπάθειες και πολλή διπλωματικότητα ώστε τελικά η πόλη να παραδώσει την τοπική εξουσία στη νόμιμη ηγεσία. Για την επίτευξη αυτού του στόχου αναγκάστηκε ο Καντακουζηνός να έλθει αυτοπροσώπως στη Θεσσαλονίκη το 1350, συνοδευόμενος μάλιστα από τον βασιλέα Ιωάννη Παλαιολόγο, ο οποίος στο μεταξύ ήταν όχι μόνο συναυτοκράτοράς του αλλά και γαμβρός του, αφού είχε νυμφευθεί την κόρη του Καντακουζηνού Ελένη.

* * *

Όταν ανατράπηκε η εξουσία των στασιαστών εισήλθε στη Θεσσαλονίκη το 1350 ο από τριετίας χειροτονηθείς μητροπολίτης Γρηγόριος Παλαμάς, που όμως δεν είχε κατορθώσει να ανέβει στον θρόνο του. Τρεις μέρες μετά την είσοδό του εκφώνησε την πρώτη από τις 41 σωζόμενες ποιμαντικές ομιλίες του. Τα χειρόγραφα παραδίδουν τον τίτλο της ομιλίας ως εξής: *Περὶ τῆς πρὸς ἀλλήλους εἰρήνης. Πηθεῖσα μετὰ τρίτην ἡμέραν τῆς πρὸς Θεσσαλονικὴν ἐπιδημίας*.⁴ Από την ομιλία αυτή αρνόμεθα σημαντικά στοιχεία για το κίνημα των Ζηλωτών, για τη δραματική διάσταση της

³ Dan Ioan Mureşan, «Pour une nouvelle datation du massacre de l'aristocratie de Thessalonique» στον τόμο *Thessalonique au temps des Zélotes (1342–1350)*, éd. M-H. Congourdeau, Paris 2014, 31–42. Την πρόταση αυτή δικαίως υιοθέτησε ήδη στο πρόσφατο έργο της *Les zélotes* η Marie-Hélène Congourdeau (βλ. βιβλιογραφία).

⁴ Migne, PG 151, 11–17. Ετοιμάζεται κριτική έκδοση από τον Antonio Rigo. Γαλλική μετάφραση της ομιλίας περιλήφθηκε στη συλλογή μεταφρασμένων πηγών που επιμελήθηκε η Marie Hélène Congourdeau (βλ. βιβλιογραφία).

εμφύλιας σύγκρουσης και βέβαια για το κήρυγμα-έκκληση ειρήνης και αγάπης που απηύθυνε ο νέος ποιμένας της πόλεως.

Για την ερμηνεία των γεγονότων αμέσως μετά την επικράτηση της νομιμότητας είναι αξιομνημόνευτη η ορολογία που χρησιμοποίησε ο Άγιος Γρηγόριος. «Τὸ πρὸς ἀλλήλους μίσος ὑπεισελθὸν τῇ συνεργείᾳ τοῦ πονηροῦ, καὶ τὴν ἀγάπην ἐξῶσαν, μᾶλλον δὲ οὐχ ἄραξ, ἀλλὰ καὶ πολλακίς ἐπεισερχόμενον, καὶ τὴν δι' ἀγάπης πρὸς ἀλλήλους τε καὶ πρὸς τὸν θεὸν ἔνωσιν ἡμῶν διαλθόν, οὐ μόνον ἀπ' ἀλλήλων τὰ κοινὰ τῆς πόλεως μέλη, καὶ οἷον ἀρετον αὐτὴν ἀπεργάζεται, ἀλλὰ καὶ εἰς πολεμίους ἀντικαταστήσαν ταῦτα μερίδας ἐμφυλίους στάσεις κινεῖ, καὶ συγχύσεις καὶ ταραχὰς ἀνηκέστους, καὶ τοὺς ὁμοφύλους ἀντιπάλους κατασκευάσαν, σχῆμα πόλεως ὑπ' ἐχθρῶν ἀλούσης τῇ καθ' ἡμᾶς ταύτῃ παρατίθησι πόλει, αὐτὴν ἐφ' ἑαυτὴν ἐλεεινῶς ἐγείρον, καὶ αὐτεπίβουλον καὶ πολεμίαν ἑαυτοῖς ἐργαζόμενον· ὡς ὑπὸ τῆς ἀλιτηριώδους στάσεως ταύτης εἰς αἰνίγμα τὰ κατ' αὐτὴν περιίστασθαι [στ. 12 C].

Οι Θεσσαλονικεῖς ἦταν, κατά τον Γρηγόριο, ὁμογενεῖς, ἔτι μᾶλλον καὶ τὴν αὐτὴν (πόλιν) οἰκοῦντες, ἐνὸς ἄλλο σημείου θα τους αποκαλέσει πατριῶτας, με τὴ σημασία του «συμπατριώτες». Ἐτσι ἐθετε τὴν ἐρώτηση: ὁ μὴδὲ μετὰ τῶν πατριωτῶν εἰρηνεύων, πῶς ὄψεται τὸν Θεὸν ἐν αἰῶνι τῶ μέλλοντι; [στ. 17 B/C].

Ο Άγιος Γρηγόριος εἶναι προσεκτικός, δὲν θέλει νὰ προκαλέσει τὸ ακροατήριό του παίρνοντας θέση ὑπὲρ τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης «μερίδος», ὅπως ονομάζει οὐδέτερα τῆς ἀντιμαχόμενες παρατάξεις τῶν πολιτῶν καὶ ἀποδίδει τὶς βίαιες καὶ φονικές ἐπιδρομές τῆς μίας παράταξης σὲ βάρος τῆς ἄλλης γενικά καὶ ἀόριστα σὲ μίσος που ὑπεισήληθε στὶς καρδιές τῶν ἀνθρώπων *συνεργείᾳ τοῦ πονηροῦ*. Αὐτὴ εἶναι βέβαια ἡ σταθερὴ χριστιανικὴ ερμηνεία γιὰ τὴν παρουσία τοῦ μίσους στὸν κόσμον, ἀντὶ τῆς ἀγάπης. Περιγράφει λοιπὸν με ζωντανὰ χρώματα τὶς βιαιότητες ὡς πράξεις ἀμαρτίας που ὑποδαύλιζε «ο πονηρός» με τὴν ἀκολουθοῦσα ἐρώτηση: *Τίνες γὰρ οἱ τὴν πόλιν ἐπιτρέχοντες, ἔσθ' ὅτε καὶ τοὺς οἴκους καταστρέφοντες καὶ τὰ ἐν τοῖς οἴκοις διαρπάζοντες καὶ σὺν πολλῇ μανίᾳ τοὺς τῶν οἰκῶν δεσπότης ῥινηλατοῦντες καὶ κατ' αὐτῶν φονῶντες ἀνιλεῶς τε καὶ ἀπανθρώπως; Ἄρ' οὐχ οἱ τὴν πόλιν οἰκοῦντες ταύτην;* [στ. 12D]

Ἐμμεσα ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι στὴ σύγκρουση «οἱ ἔχοντες» ἦταν τὰ θύματα «τῶν μὴ ἔχόντων», καὶ ἐπομένως τὶς δυο παρατάξεις διαφοροποιούσε ἡ οικονομικὴ τους κατάσταση. Διερωτᾶται λοιπὸν: *Τίνες καθ' ὧν ἡ τηλικαύτη μανία καὶ βοή καὶ ὄρμη καὶ καταδρομή; Οὐχὶ καὶ οὗτοι πάλιν οἱ τὴν πόλιν οἰκοῦντες ταύτην, ἔστι δ' ὅτε καὶ παρ' αὐτῶν ἀπῆλαυσε πολλῶν ἀγαθῶν;* [στ. 12D] Οἱ παλαιότεροι εὐεργέτες τῆς πόλεως δὲν μπορεῖ παρά νὰ εἶναι οἱ ἔχοντες. Αὐτὸ γίνεται σαφέστερο σὲ ἐπόμενο ἐδάφιο τῆς ομιλίας: *Αὐτὴ ἑαυτὴν πολεμεῖ [ἢ πόλις], αὐτὴ ὑφ' ἑαυτῆς πολεμεῖται, ποσὶν οἰκείους ἐλαύνεται, χερσὶν οἰκείαις κατεδαφίζεται, φωναῖς οἰκείαις κατακροτεῖται, τῶν ἐν αὐτῇ κρείττωνων ὑποπεσόντων καὶ τοῦ βαναύσου καὶ χειρόνος κακῶς κατάρχοντος μέρους* [στ. 12D-13]. Οἱ «κρείττονες» ἦταν λοιπὸν τὸ θύμα του, υποθέτω, οικονομικά καὶ κοινωνικά «χειρόνος μέρους».

Με τὶς ἐπισημάνσεις αὐτές ὁ νέος μητροπολίτης ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς προσχώρησης στὴ μὴ ἀπό τῆς ἐμφύλιες παρατάξεις, παρόλον που γνωρίζει βέβαια, ὅτι πρέπει νὰ τὸ ἀποφύγει, ὥστε με τὴν ἀντικειμενικότητά του νὰ γίνῃ δεκτὸς ἀπὸ ὁλόκληρο τὸ ποίμνιόν του. Σπεύδει λοιπὸν νὰ διευκρινίσει τὴ θέση του με τὴν ἀκόλουθη δῆλωση: *Ἀλλὰ μὴ δυσχεράνητε τούτων ἀκούοντες. Οὐ γὰρ ἵνα ὀνειδίσω ταῦτα πρὸς ὑμᾶς λέγω,*

ἀλλ' ἵνα ἐπιγινόντες τὴν νόσον, νῶν ὅτε νήφετε ταύτης ἀπέχοντες, ζητήσητε τὴν αἰτίαν, ἀφ' ἧς ταύτη περιπεπτώκατε καὶ ποθήσητε τὴν ἰατροίαν καὶ σπεύσαντες κτήσησθε καὶ διαφυλάξητε ταύτην, τοῦ Θεοῦ καὶ διδόντος τὴν ἰατροίαν καὶ πρὸς ταύτην ἐνδυναμοῦντος ὑμᾶς [στ. 13Α].

Η επιχειρηματολογία του Γρηγορίου είναι θεολογική, δεν υπεισέρχεται στο θέμα των πολιτικών διαφορών, που είχαν προκαλέσει τη σύγκρουση μεταξύ των συμπολιτών. Ασφαλώς όμως η ποιμαντική του νοουθεσία αποπνέει την παραδοσιακή και συντηρητική θέση της Εκκλησίας να σέβεται τους «κρείτονες». Αυτό είναι όμως ένα ευρύτερο θέμα, που εκφεύγει της των ορίων του σύντομου αυτού σχολίου.

Ωστόσο, η αναφορά αυτή στην επελθούσα νηφαλιότητα και στην «ιατροίαν» δεν κρίθηκε αρκετή, όταν τέσσερα χρόνια αργότερα ο Άγιος Γρηγόριος εξέδωσε τις ομιλίες του. Όπως πρόσεξε ο συνάδελφος Antonio Rigo, που μελέτησε όλα τα χειρόγραφα για την επικείμενη κριτική έκδοση, στη νέα, επεξεργασμένη διασκευή της ομιλίας αφαιρέθηκαν τα σημεία που αποκάλυπταν την αρχική θέση του κατά των Ζηλωτών. Είχαν άλλωστε διαμορφωθεί τα νέα πολιτικά δεδομένα με τη νέα φάση της δυναστικής διένεξης και με την παραίτηση του Ιωάννη Καντακουζηνού και με την κουρά του ως μοναχού Ιωάσαφ, όπως εμφανίζεται στην γνωστή τοιχογραφία στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Λιτεράτυρα – Secondary Works

- Congourdeau M.-H.* (ed.), *Les zélotes, une révolte urbaine à Thessalonique au 14e siècle, Le dossier des sources*, Paris 2013.
- Demetrios Kyritses*, *Revolts in Late Byzantine Cities. Is a reappraisal possible? Στον τόμο: Οι βυζαντινές πόλεις 8^ο–15^ο αιώνας, (επιμέλεια Τ. Κιουσοπούλου)*, Ρέθυμνο 2012, 263–275.
- Ferjančić B. – Ćirković S.*, *Stefan Dušan, The King and the Emperor*, Belgrade 2005.
- Fine J. V. A.*, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan 1994.
- Harris J.*, *The End of Byzantium*, New Haven and London 2010.
- John. W. Barker*, *Late Byzantine Thessalonike. A second City's Challenges and Responses: Dumbarton Oaks Papers 57 (2003) 5–53.*
- Maksimović Lj.*, *L'empire de Stefan Dušan: genèse et caractère, Mélanges Gilbert Dagron, Travaux et Mémoires 14 (2002), 415–428.*
- Maksimović Lj.*, *La Serbie et les contrées voisines avant et après la IVe croisade, Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences, La IVe Croisade et ses conséquences, ed. A. Laiou, Paris 2005, 269–282.*
- Malatras Ch.*, *Ο μύθος των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης (2011) [Ho mythos tōn Zēlōtōn tēs Thessalonikēs (2011)]* http://www.academia.edu/1999955/_The_myth_of_the_Zealots_32th_Conference_of_the_Greek_Historical_Society_May_2011_Thessaloniki.
- Matschke K.-P.*, *Thessalonike und die Zeloten, Byzantinoslavica 55 (1994) 19–43.*
- Nicol D.*, *The Last Centuries of Byzantium 1261–1453*, London 1993 [ελληνική μετάφραση: *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261–1453*, μετάφραση Σ. Κομνηνός], Αθήνα 2001.

- Nicol D.*, The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295–1383 [ελληνική μετάφραση Ιωάννης Καντακουζηνός: Ο απρόθυμος αυτοκράτορας, 1295–1383 μ.Χ., μετάφραση Κ. Χαλμούκου], Αθήνα 2010.
- Pirivatrić S.*, Entering of Stefan Dušan into the Empire, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 44 (2007), 381–409.
- Soulis G. Ch.*, The Serbs and Byzantium during the reign of Emperor Stephen Dušan (1331–1355) and his successors, Cambridge 1995.
- Ευαγγέλου Η. Γ.*, Ο ησυχασμός στον κόσμο των νοτίων σλάβων τον ΙΔ' αιώνα: Επιδράσεις στον πνευματικό, εκκλησιαστικό και πολιτικό τους βίο, Θεσσαλονίκη 2010 [*Euangelou I. G.*, Ho hēsychasmos ston kosmo tōn notiōn slabōn ton XIV aiōna: Epidraseis ston pneumatiko, ekklēsiastiko kai politiko bio, Thessalonikē 2010].
- Κωτισιοπούλου Κ.*, Το κίνημα των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη (1342–1349). Θεολογική και κοινωνιολογική διερεύνηση, Θεσσαλονίκη 1995 [*Kōtisioulou K.*, Το kinēma tōn Zēlōtōn stē Thessalonikē (1342–1349). Theologikē kai koinōniologikē dieleunēsē, Thessalonikē 1995].
- Ματσούκα Ν. Α.*, Ζηλωτικά πόλεως Θεσσαλονίκης: 1342–1349, Θεσσαλονίκη 2001 [*Matsouka N. A.*, Zēlōtika poleōs Thessalonikēs: 1342–1349, Thessalonikē 2001].
- Μεταλληνοῦ Γ.*, Ἡσυχαστές καί Ζηλωτές. Πνευματική ἀκμή καί κοινωνική κρίση στόν Βυζαντινό 14ο αἰώνα, στή Μυριόβιβλο: http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/metallinos_14c.html [*Metallēnou G.*, Hēsychastes kai Zēlōtes. Pneumatikē kai koinōnikē krisē ston Byzantino 14o aiōna, stē Myriobiblo: http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/metallinos_14c.html].
- Μονιού Δ. Ι.*, Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός – Ιωάννης Κυπαρισσιώτης: Μία σημαντική πτυχή των ησυχαστικών ερίδων, Θεσσαλονίκη 2012 [*Moniou D. I.*, Iōannēs VI Kantakouzēnos – Iōannēs Kyparissidēs: Mía sēmantikē ptychē tōn hēsychastikōn eridōn, Thessalonikē 2012].
- Τεμεκενίδη Γ.*, Ἡ ἐπανάσταση τῶν Ζηλωτῶν στή Θεσσαλονίκη 1342–1349, Θεσσαλονίκη 2011 [*Temekenidē G.*, Hē epanastasē tōn Zēlōtōn stē Thessalonikē 1342–1349, Thessalonikē 2011].
- Τσίγκου Β. Α.*, Προλεγόμενα στη θεολογική γνωσιολογία του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά, Θεσσαλονίκη 2010 [*Tsingou B. A.*, Prolegomena stē theologikē gnōsiologia tou Hagiou Grēgoriou tou Palama, Thessalonikē 2010].
- Χριστοφορίδη Β.*, Οι ησυχαστικές έριδες κατά τον ΙΔ' αιώνα, Θεσσαλονίκη 2005 [*Christoforidē B.*, Hoi hēsychastikes erides kata ton XIV aiōna, Thessalonikē 2005].

Ευαγγελος Χρισος
(Универзитет у Атини)

КОМЕНТАРИ О ПОКРЕТУ ЗИЛОТА У СОЛУНУ

Кратки коментари имају за циљ: а) боље разумевање такозваног покрета зилота у Солуну у оквиру моралне беде и елемената опадања Царства током година грађанског рата у XIV веку, и б) анализу прве проповеди Григорија Паламе, коју је одржао када је ушао у Солун као архиепископ града, а која одсликава његово мишљење о покрету.